

AZƏRBAYCANIN MİLLİ ENERJİ SEKTORUNDA LIBERAL BAZAR MODELİNİN FORMALAŞDIRILMASI PERSPEKTİVLƏRİ

NİCAT ƏBDÜRƏHMANOV
*Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
doktorantı*

E-mail: nicatabd@gmail.com

Qeyd edək ki, enerji sektoru istənilən ölkənin iqtisadiyyatında əsas rol oynayır, müxtəlif sənaye sahələrini, nəqliyyat sistemini, vətəndaşların gündəlik tələbatını enerji ilə təmin edir. Enerji sektoru bütün sahələrin əlverişli fəaliyyətinin təmin edilməsində, sosial sferanın fəaliyyətinin keyfiyyətinin və əhalinin həyat şəraitinin yüksəldilməsində önəmli rol oynayır. Dövlətin inkişaf səviyyəsi və tempi onun imkanlarından xeyli dərəcədə asılıdır. Enerji sektoru öz fəaliyyəti dövründə iqtisadiyyatın çoxsaylı sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və onların bəziləri ilə rəqabət aparır.

Bunlarla bərabər, enerji problemləri əsasən müxtəlif dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların iqtisadi və siyasi maraqlarını formalaşdırır, mövcud müasir dünya iqtisadi düzəninə məzmunu, siyasi sabitliyin əldə edilməsi və beynəlxalq təhlükəsizliklə bağlı müzakirələrin və fikir ayrılıqlarının məzmununu müəyyənləşdirir. Dövlət sərhədləri daxilində mövcud olan və inkişaf edən enerji sektoru müəyyən resursları istehlak edən, sənaye, məişət və digər istehlakçılar tərəfindən istehlak edilən istilik və elektrik enerjisini istehsal edən bir kompleksdir. Beləliklə, enerji innovativ inkişafın amilinə çevrilir, xüsusən də istilik və elektrik enerjisinin yeni texnoloji generasiyasının formalaşmasına, elektrik enerjisinin enerji səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olur. Həmçinin elektrik enerjisi sənayesində iqtisadiyyat çərçivəsində elektrik enerjisinin pərakəndə satışının təşkili məsələsinə baxılır. Buraya istehlak edilmiş elektrik enerjisinin hesablanması, istehlakın sayğaclaşdırılması və ödənişi, eləcə də istehlakçılara enerji istehlakından səmərəli istifadə etməyə və ona nəzarət etməyə imkan verən innovativ texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi kimi aspektlər daxildir [1, s.52]. O, ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin etmək, təchizat mənbələrini və marşrutlarını şaxələndirmək, enerji infrastrukturunun etibarlılığını təmin etmək üçün strateji planlar hazırlayır. Dövlətin enerji sektorunun inkişafında oynadığı rola baxmayaraq, bu sektorda liberal bazar modelinin formalaşdırılması ilə bağlı problemlər mövcuddur [2, s.175].

Enerji sektorunda liberal bazar münasibətlərinin

formalaşma tarixini bu sənayedə qiymətdəyişmə prosesinin tarixi kimi qəbul etmək olar. Belə ki, müxtəlif ölkələrdə bu tarix enerji sektorunun yaradılması, onun dövlət idarəçiliyi ilə bağlı müvafiq strukturun formalaşması, daha sonra isə qismən liberallaşma ilə xarakterizə olunur. Məsələn, bəzi ölkələrdə elektrik enerjisi istehsalı, ümumiyyətlə, dövlət inhisarında deyildi. Sonralar elektrik enerjisinin əhəmiyyətinin və ona olan tələbatın kəskin artmasını görənlər ölkələr həmin sektoru tam nəzarətə götürmək qərarını verdilər. Özəl idarəetmədən təbii inhisara və yenidən özəl idarəetməyə keçid elektrik enerjisi sektorunun idarə edilməsinin qısa tarixidir. Bu tarixlə sinxron olaraq qiymətlərin müəyyənəşdirilməsi mexanizmləri və üsulları da dəyişdi. Məsələn, Böyük Britaniyada elektrik şəbəkəsi 1881-ci ildə yaradılmış və məhdud sayda ev təsərrüfatlarını elektrik enerjisi ilə təmin etmişdir. O vaxt vahid elektrik şəbəkəsi yox idi və ilk belə şəbəkə yalnız 1926-cı ildə dövlət idarəsi kimi yaradıldı. Bu idarə dövlət elektrik şəbəkəsinin yaradılması, elektrik enerjisinin paylanması və ötürülməsi və vahid texnoloji standartların müəyyənəşdirilməsinə cavabdeh idi. Bu sektor II Dünya müharibəsindən sonra tamamilə dövlətin nəzarətində idi. 1990-cı illərdən başlayaraq Böyük Britaniyanın elektrik enerjisi sektorunda şaquli inteqrasiyanın ləğvinə başlandı. Həmin sektorun istehsal mərhələsi özəlləşdirilməyə və istehsal olunan elektrik enerjisinin mərkəzləşdirilmiş hərraclarda satışına başlandı. Belə hərracda məhsulun alınması və istehlakçılara çatdırılması funksiyalarını ölkənin müxtəlif regionlardakı şirkətlər reallaşdırıb. Yalnız dövlət nəzarətində qalan mərhələ istehsal və paylama mərhələləri arasındakı ən önəmli mərhələ olan elektrik enerjisinin ötürülməsi mərhələsi dövlət nəzarətində qaldı [3, s.75].

Norveçdə elektrik enerjisi sektorunun liberallaşmanın ən yüksək səviyyəsinə həmin sənayedə islahatlar aparılarkən nail olunub. Amma bu sektorun liberallaşdırılması proqramı hazırlanarkən özəlləşdirmə məsələlərinə belə baxılmayıb. ABŞ-da sənaye, demək olar ki, tamamilə özəlləşdirilib və şirkətlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi dövlət səviyyəsində re-

allaşdırılır. Buna baxmayaraq, bir çox ştatlarda tamhüquqlu liberal bazar yaradılmayıb. Aİ ölkələrinin əksəriyyətində elektrik enerjisi sektoru ya dövlət (İtaliya, İrlandiya, Yunanıstan, Fransa, Danimarka) və ya qarışıq mülkiyyət (Almaniya, Portuqaliya, Avstriya, Hollandiya, Finlandiya, İsveç) əsasında fəaliyyət göstərir. Böyük Britaniya, Belçika və İspaniyada isə elektrik enerjisi sektoru özəlləşdirilib. Əksər ölkələr islahatlar apararkən Norveçin maksimum liberallaşma təcrübəsini rəhbər tuturlar.

İnkişaf etmiş ölkələrdə enerji sektorunun liberallaşdırılması prosesi ən çox onların iqtisadiyyatlarının ümumi tənzimlənməsi fonunda baş verir və enerji şirkətlərinin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması zərurəti ilə əlaqələndirilir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elektroenergetika sənayesinin islahatı sənayenin özünün səmərəli inkişafını təmin etməklə deyil, bütün milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq ehtiyacı ilə əlaqələndirilir.

Azərbaycanın enerji sektoruna gəlinə, həmin sektor əvvəllər Çar Rusiyasının, 1920-1991-ci illərdə isə keçmiş SSRİ-nin elektroenergetika sənayesinin tərkib hissəsi olub. Keçmiş SSRİ dövründə digər sənaye sahələrində olduğu kimi, elektrik enerjisi sənayesi də tam şəkildə milliləşdirilmişdir. Azərbaycan müstəqil respublika olduqdan sonra da bu sektor, demək olar dövlət nəzarətindədir, həmin sahə məhsullarının qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənilir.

Hazırda Azərbaycan özünün enerji sektorunu liberal bazar modeli əsasında qurmaq üçün beynəlxalq təcrübəni mənimsəməyə çalışır. Rəqabətə əsaslanan liberal bazar modelinin Azərbaycanın enerji sektorunda tətbiqi üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, bu sahədə islahatların aparılması məqsədilə ölkəmizin Energetika Nazirliyi bəzi ölkələrin müvafiq strukturları və ekspertləri ilə görüşlər keçirir. Həmin görüşlərdə Avropa, Cənubi Amerika, Mərkəzi Asiya və digər regionlardan olan ölkələrin enerji sektorunda aparılan islahatlar, bərpa olunan enerji mənbələrinin liberallaşdırılmış bazarlarda payının genişləndirilməsi, həmin sektorun inkişafına özəl investorların cəlb edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübələrə dair nümunələrə baxış keçirilib [4].

Hazırkı mərhələdə Azərbaycanda enerji sektorunun liberallaşdırılması zərurəti əsas etibarilə bunlarla izah oluna bilər: 1) topdan və pərakəndə satış bazarlarının yaradılması, rəqabətin stimullaşdırılması; 2) enerji şəbəkələrə çıxışın genişləndirilməsi; 3) enerji sektorunun effektiv idarəetmə mexanizmi-

nin yaradılması və s. Digər tərəfdən, 2019-cu ilin əvvəlində ölkə Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən enerji sektorunda islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı müvafiq Sərəncam imzalanıb. Bu Sərəncamla Azərbaycanda energetika sektorunun uzunmüddətli inkişafını nəzərdə tutan strategiya layihəsi təsdiq edilmiş, həmin strategiyada elektrik enerjisi sektorunda rəqabətə əsaslanan liberal bazar modelinə mərhələli şəkildə keçid, o cümlədən enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin təşviqi, bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi kimi məsələlərin həlli ilə bağlı təkliflər yer alıb [5].

Azərbaycanda enerji sektorunun liberal bazar modeli əsasında formalaşdırılmasında digər bir strateji əhəmiyyətli sənəd ölkənin 2022-2026-cı il üzrə sosial-iqtisadi inkişafını nəzərdə tutan və 2022-ci ilin 22 iyul tarixində ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən strategiyadır. Həmin strategiyada əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri məhz enerji sektorunun liberallaşdırılması ilə bağlıdır ki, burada əsas məqsəd həmin sektorun liberal bazar prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsidir [6]. Enerji sektorunda liberal bazar modelinin formalaşdırılması enerji səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərə bilər. Enerji sektorunun liberallaşdırılması bazar mexanizmlərindən və güclərindən daha çox istifadə etməyə yönəlmiş ümumi istiqamətləndirmə siyasətinin tərkib hissəsidir. Bura hökumətin müdaxiləsinin azaldılması və səmərəli bazar strukturlarının yaradılmasına diqqətin artırılması daxildir. Bu, enerji səmərəliliyi siyasətlərinə və alətlərin seçiminə yenidən baxılmasını tələb edir.

Enerji səmərəli texnologiyaları və metodları tətbiq etməklə müəssisələr öz əməliyyatlarını optimallaşdırır, tullantıları və karbon qazı emissiyalarını azalda bilərlər. Bu, onların enerji xərclərini azaltmaqla yanaşı, bazarda rəqabət qabiliyyətini də artırır. Binaların, sənaye avadanlıqlarının modernləşdirilməsi və bərpa olunan enerji sistemlərinin tətbiqi ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edir ki, bu da əhali üçün məşğulluq imkanları yaradır. Enerji səmərəliliyi ilə idarə olunan yaşıl iqtisadiyyatın genişləndirilməsi tikinti, istehsal və mühəndislik kimi müxtəlif sektorlarda iş yerləri təmin edə bilər [7, s.291].

Müasir dövrdə Azərbaycanda enerji sektorunda tənzimlənən qiymətlərdən istifadə olunur. Tənzimlənən qiymətlərdən liberal bazar qiymətinə keçid olarsa, bunun nəticəsi qiymət artımına və istehlakçı profisitinin azalmasına gətirib çıxaracaq. Odur ki,

enerji sektorunun özəlləşdirilərkən bununla paralel olaraq az gəlirli ev təsərrüfatlarının və əhalinin sosial həsas qruplarının qiymət artımı səbəbindən üzləşə biləcəkləri itkilərin ödənilməsi siyasəti reallaşdırılmalıdır [8, s.17-18]. Eyni zamanda, enerji sektorunun bəzi hissələrinin özəlləşdirilməsi buraya özəl investisiyaların cəlb olunmasına kömək edə bilər.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən enerji sektorunun fəaliyyətinin düşünülmüş şəkildə liberallaşdırılmasının bu sektora investisiya axınına səbəb ola biləcəyini görmək olar. Enerji sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmləri bir çox subyektiv və obyektiv amillərdən asılıdır. Bu amillər içərisində əsas rol elektrik enerjisi qiymətlərinin səviyyəsi və proqnozu oynayır. Enerji sektorunda münasibətlərin liberallaşdırılması istehlakçılar və investorlar arasında riskləri bölüşdürməyə və qəbul edilmiş investisiya qərarlarının keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir [9, s.73]. Enerji sektorunun liberallaşdırılması prosesləri onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərinə təsir edir. İstehlak tələbinin strukturunda dəyişikliklər baş verir, istehsalın aşağı səmərəliliyi və nəticədə məhsulların rəqabət qabiliyyətinin azalması baş verir [10, s.27].

Son dövrlərdə Azərbaycanın enerji sektoru ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərindən biri olan ÜDM-ə də təsir göstərir ki, bunu da görmək üçün ilk öncə, həmin sektordan əldə edilən gəlirlərin dinamikasına diqqət yetirək (şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycanın energetika sektorunda istehsal olunan məhsulların həcmi, %-lə (Mənbə: ARDSK).

Şəkil 1-dən yanaşsaq, ölkənin energetika sektorunda istehsal olunan məhsulun həcmində demək olar ki, tədqiq olunan dövrlərin bir çoxunda özündən əvvəlki dövrlərlə müqayisədə artım müşahidə olunub. Yalnız 2019 və 2020-ci illərdə həmin sektor üzrə özündən əvvəlki illərlə müqayisədə azalma olub. 2022-ci ildə energetika sektorunda istehsal həcmi daha çox olub ki, bu da 2015-ci ilə görə 3 dəfə, 2020-ci ilə görə 2.5 dəfə, 2021-ci ilə görə isə 30% çoxdur

[11]. Bu artım ölkənin ÜDM-in həcmində də özünü göstərib. 2022-ci ildə ölkənin ÜDMİ-in 133972,7 milyon AZN olub ki, bunun da 71657 milyon AZN-i və ya 53,5%-i energetika sektorunda daxilolmaların payına düşür (bax: şəkil 2).

Şəkil 2. Azərbaycanın energetika sektorunda istehsal olunan məhsulların həcmi, %-lə (Mənbə: ARDSK).

Müasir şəraitdə enerji sektoru Azərbaycanın iqtisadi sisteminin fundamental əsaslarından biri olaraq qalır. Azərbaycanın milli enerji sektorunun fasiləsiz fəaliyyətinin və onun xarici oyunçuların təsirdən müstəqilliyinin təmin edilməsi bu gün dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Fikrimizcə, müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan enerji sektorunun səmərəli təşkili modelinin seçilməsi və onun fəaliyyətinin səmərəliliyi sənayedə struktur islahatlarının aparılmasının əsas məqsədləri və şərtləri ilə müəyyən edilir.

Qlobal transformasiyalar şəraitində Azərbaycanın enerji sektorunun inkişafı üçün əsas problemlər istehsalın enerji tutumunun azaldılması, ölkənin vahid enerji sisteminin inkişafının davamlılığının təmin edilməsi, enerji sisteminin istifadə dərəcəsinin artırılması, enerji sistemi parkının sürətlə yenilənməsi və enerji sisteminin ekoloji parametrlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, bu sektorda liberal bazar münasibətlərinə tam keçid və enerji qiymətlərinin liberallaşdırılmasıdır.

YEKUN

Beləliklə, liberal bazar prinsipləri əsasında pərakəndə satış proseslərinin optimallaşdırılması da əsas şərtlərdəndir ki, bu da xərcləri azaltmağa, xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və bütövlükdə elektrik enerjisi sektorunun rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir. Bunlarla bağlı bir qrup məsələləri ümumiləşdirmişik və müəyyən amillərin nəzərə alınması vacibdir:

– Elektrik enerjisi sənayesində iqtisadiyyatın mühüm aspekti yeni enerji texnologiyalarının hazırlan-

ması və tətbiqidir.

– Buraya bərpa olunan enerji, enerji saxlama və enerji səmərəliliyi texnologiyaları kimi yeni enerji istehsalı növlərinin tədqiqatı, inkişafı və kommersiyalaşdırılması daxildir.

– Yeni texnologiyaların optimal şəkildə tətbiqi ekoloji yükü azalda, enerji təhlükəsizliyini yaxşılaşdırma və ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığı azalda bilər.

– İstehsal, ötürmə, pərakəndə satış proseslərinin optimallaşdırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi enerji təhlükəsizliyini təmin edərək, xərcləri azaltmağa, səmərəliliyi artırmağa və cəmiyyətin xeyrinə enerji sektorunun daha da inkişafını stimullaşdırma bilər və s.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli enerji sektoru, liberal bazar modeli, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri, enerji sektorunun liberallaşdırılması problemləri, enerji sektorunun liberallaşdırılması perspektivləri.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ганюшкина, Ю.Д. Перспективы развития экономики в электроэнергетике / Ю.Д.Ганюшкина, О.В.Филина // Экономика. Право. Социология: вчера, сегодня, завтра: Материалы XXXV Всероссийской научно-практической конференции, Рязань, 19 декабря 2023. – С. 52-56.

2. Шупилов, И.А. Роль государства в регулировании энергетического сектора / И.А. Шупилов // Тенденции развития науки и образования. – 2024. – № 106-6. – С. 175-177.

3. Məmmədova Ç.V. Təbii monopoliya və ya bazar şəraitində elektrik enerjisi sektorunda qiymətmə təməli mexanizmlərinə müxtəlif yanaşmalar. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Dayanıqlı inkişaf, cild 1, № 2, 2021, s.74-81.

4. Azərbaycan Respublikası enerji sektorunda bazar islahatları üzrə seminar keçirilib. <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/azerbaycan-respublikasi-enerji-sektorunda-bazar-islahatlari-uzre-seminar-kecirilib/>.

5. “Azərbaycan Respublikasının energetika sektorunda islahatların sürətləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 29 may 2019. <https://e-qanun.az/framework/42550/>.

6. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 22

iyul 2022. <https://e-qanun.az/framework/50013/>.

7. Кириллова, Д.В. Роль энергоэффективности в экономическом развитии / Д.В. Кириллова // Актуальные исследования молодых ученых - результаты и перспективы: материалы научно-практической конференции молодых ученых, посвященной Дню российской науки, Благовещенск, 08 февраля 2024. – С. 290-294.

8. Məmmədova, G.Y. Elektroenergetika sektorunda qiymətmə təməli prosesinin təkmilləşdirilməsi. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2022, 32 s.

9. Hüseynov, Q.S. Elektrik enerjisi bazarının liberallaşdırılması təcrübəsi / Q.S.Hüseynov, G.Q. Hüseynzadə // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – Vol. 17, No. 2. – P. 73-78.

10. Мызникова, М.Н. Теоретические проблемы концепции управления энергопотреблением в условиях либерализации экономики / М.Н. Мызникова // Казанский экономический вестник. – 2015. – № 3(17). – С. 24-29.

11. ARDSK. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts.

РЕЗЮМЕ

Перспективы формирования либеральной рыночной модели в национальном энергетическом секторе Азербайджана

В статье рассматриваются актуальные проблемы и перспективы формирования либеральной рыночной модели в национальном энергетическом секторе страны с учётом современных вызовов. Раскрыты проблемы либерализации энергетического сектора и формирования новых управленческих механизмов и структур. Обоснована необходимость ускорения либерализации рынка энергетического сектора и создания рыночной инфраструктуры с учётом применения современных технологий и формирования здоровой среды конкуренции среди фирм-структур по распределению электрической энергии. Рассмотрены трудности и социально-экономические последствия, проблемы и вопросы либерализации рынка в национальном энергетическом секторе с учётом специфических особенностей данного вида услуг в стране. Подготовлен ряд предложений и рекомендаций по интенсификации фор-

мирования и развития рыночной либеральной модели в национальном энергетическом секторе страны с учётом долгосрочных перспектив.

Ключевые слова: *Азербайджан, национальный сектор энергетики, либеральная рыночная модель, рыночные отношения, проблемы либерализации энергетического сектора, перспективы либерализации энергетического сектора.*

SUMMARY

Prospects of formation of liberal market model in the national energy sector of Azerbaijan

The article considers actual problems and prospects of formation of liberal market model in the national energy sector of the country taking into account modern challenges. The problems of liberalization of energy sector and formation of new management mechanisms and structures are revealed. The necessity of acceleration of liberalization of the energy sector market and creation of market infrastructure taking into account the application of modern technologies and the formation of a healthy environment of competition among firms-structures for distribution of electric energy is substantiated. The difficulties and socio-economic consequences and other impact of the problems and issues of market liberalization in the national energy sector are considered, taking into account the specific features of this type of services in the country. A number of proposals and recommendations on intensification of formation and development of market liberalized model in the national energy sector of the country taking into account long-term prospects have been prepared.

Keywords: *Azerbaijan, national energy sector, liberal market model, market relations, problems of liberalization of energy sector, prospects of liberalization of energy sector.*